

STIELZ

december 1992

Cramer's Kolenhandel

Lustrum STIEL succes

Deel Utrechtse Jaagpad 46 behouden waard

Raad van State stelt STIEL in gelijk

Uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden

Colofon

Stielz is een kwartaaluitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. 071-154470. Jaarabonnement f 20,- voor vier nummers; losse nummers f 3,75. Donaties kunt u storten op bankrekening 13.84.43.025 of girorekening 10.39.391

Redactie

Eric-Jan Weterings, Steenschuur 18d, 2311 ET Leiden, tel. 149114
Paul Kop, Groenesteeg 38, 2312 TM Leiden, tel. 125595
Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311 XK Leiden, tel. 149863 of 275001

Inhoud

Deel Utrechtse Jaagpad 46 het
behouden waard

3

Raad van State stelt STIEL
in gelijk

5

Erfgoed in de publiciteit

6

Succesvol eerste lustrum STIEL

7

Cramer's Kolenhandel

9

Adressen bestuursleden STIEL

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten, tel. 071-619659 (*voorzitter*)
Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. 071-154470 (*secretaris*)
Drs. M. Goedhart, Van der Heimstraat 26, 2582 RZ Den Haag (*penningmeester*)
E. Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden, tel. 071-769454 (*tweede secretaris*)
G. Ditz, Boerhaavelaan 162, 2334 EV Leiden, tel. 071-174553 (*secretaris taakgroep selectie*)
Dr. T. Dijks
Mr. D.A. Krantz

Omslag: *Cramers's Kolenhandel aan de Hogewoerd*
(foto Niek Bavelaar)

STIEL wenst eenieder een voorspoedig 1993 toe

Vergadering Werkgroep

De volgende vergadering van de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden vindt plaats op dinsdag 15 december 1992 om 19.45 uur in het Gulden Vlies, Breestraat 125 te Leiden. Iedereen is op deze vergadering welkom. De agenda is als volgt:

1. Opening
2. Mededelingen
3. Kort verslag en besluitenlijst vergadering 1-9-1992
4. Evaluatie lustrum STIEL 1992
5. Stand van zaken bedreigde panden (De "Vooruit", Parmentierpanden e.a.)
6. Verzoek Bruggenstichting
7. Wat verder ter tafel komt
8. Sluiting

H.D. Tjalsma
secretaris

Kort verslag en besluitenlijst vergadering Werk-
groep Industrieel Erfgoed Leiden 1-9-1992

- Parmentier: Bij de Raad van State is in behandeling het kroonberoep tegen het besluit van Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland om de wijziging van het bestemmingsplan aan de Lammermarkt, hetgeen de sloop van de Parmentierpanden mogelijk zou maken, goed te keuren. Er is een rapport uitgebracht door een onafhankelijke adviseur, dat helaas uiteindelijk vóór sloop en nieuwbouw en tegen behoud van Parmentier pleit. De verwachting is dat in de loop van het najaar hierover weer een zitting zal zijn van de Raad van State, waarna de uitspraak in het begin van 1993 volgt. (Zie ook elders in deze Stielz)

- Over de Vooruit valt niet veel te melden. Het ziet er niet naar uit dat het alternatieve plan ten behoeve van een "Centraal Wonen"-project van de baan is.

- De restauratie van De Heesterboom verloopt voorspoedig en komt dit jaar waarschijnlijk wel af.

- Zoals in de vorige Stielz al gemeld is de veilingklok van de voormalige groenteveiling door vandalen onherstelbaar beschadigd. Restauratie zou neerkomen op volledig opnieuw maken, hetgeen, alleen al door de kosten, als onhaalbaar werd beschouwd.

Afhalen Lustrumboek Donateurs

Zoals bekend is het Lustrumboek "De Kunst van het Bewaren; Industrieel Erfgoed in Leiden" gratis beschikbaar voor werkgroepleden en donateurs. Teneinde de hoge verzendkosten te besparen moet het boek wel afgehaald worden, dat kan nu nog op de tentoonstelling in het Gemeentearchief. Er resteren nog enkele tientallen niet afgehaalde boeken.

De beschermwaardigheid van het complex
Utrechtse Jaagpad 46

Een deel van het complex Utrechtse Jaagpad 46 is zeker de moeite waard om te behouden, zo stelt de Taakgroep selectie van STIEL in een brief aan de Gemeentelijke Monumentencommissie. De taakgroep op zoek naar de historie van het complex; ofwel de zaak van de Verdwenen Huisnummers

Een moeilijkheid bij het verzamelen van historische gegevens is, dat dit gebied pas in 1896 bij Leiden is gevoegd; daarvoor was het een deel van Leiderdorp. Ook het vaststellen van het (de) juiste huisnummer(s) is niet zonder problemen.

Het hele gebied op het Utrechtse Jaagpad tussen de woonhuizen nummer 43 en nummer 48 heeft een industriële bestemming gehad. Rond 1900 stonden aan de uiterste westzijde, op nummer 47, stallen. Daarnaast, op nummer 46 (vóór juli 1909 was dit wijk 11, nummer 27) stond een buitenhuis dat vóór 1930 is afgebroken. Op nummer 45 stond een asschuur die na 1974 afgebroken is. In dit gebied - Utrechtse Jaagpad 45-47, kadaster sectie M nummer 2508 - was in het eerste decennium van deze eeuw de firma Gebr. Blok, pachters der openbare reiniging, gevestigd. Daarna werden zowel de stallen als de asschuur gebruikt als opslagplaats. Vanaf de jaren '20 was het terrein in bezit van brandstoffen- en grind-handelaar J. Boelee. Nu is alle bebouwing van dit gebied verdwenen; het is een parkeerplaats geworden.

Het gebied tussen het huidige parkeerterrein en woonhuis nummer 43 is het fabriekscomplex waarvan de beschermwaardigheid in geding is, gezien een nieuw ontwerpbestemmingsplan. Vóór 1909 was dit wijk 11 nummer 28, daarna nummer 44 (terwijl het nu 45 of 45-a genummerd is).

Nummer 44 was niet één fabriek; in de jaren '30 (uit deze tijd zijn Hinderwet- en Bouwvergunningen bewaard gebleven) waren hier tenminste twee fabrieken gevestigd. In het gedeelte kadastraal bekend als sectie M nummer 3457, zaten in 1930 het magazijn en het kantoor van de machinefabriek A. Klootwijk & Zn. De eigenlijke fabriek en smederij stond op het binnenterrein, achter het complex aan het Utrechtse Jaagpad. Hier was al in 1891 een smederij gevestigd. Westelijk daarvan staat het oudste gedeelte van het fabriekscomplex. Wij hebben niet kunnen achterhalen wat voor fabriek of opslagplaats dit geweest is. Het nieuwere gedeelte dat ten westen hiervan staat - kadastraal M 3763 - is rond 1930 de fabriek van de NV Leidsche Meubel Industrie (LMI), Rijnstroom genaamd.

Meer gegevens hierover zouden wellicht in Leiderdorp te vinden zijn; gegevens uit de 19e eeuw zouden misschien uit het Rijksarchief in Den Haag kunnen komen.

Voor plaatsing op de Gemeentelijke Monumentenlijst komt naar ons oordeel alleen het oudste, westelijke deel van het complex in aanmerking. Dit deel dateert van rond 1870. Het bestaat uit een smaller gedeelte links, met een begane grond en twee verdiepingen, gedekt met een zadeldak met topgevels. Het bredere rechter gedeelte heeft een begane grond en één verdieping, en is plat afgedekt.

De verdiepingen zijn in de gevels geaccentueerd door iets uitgemetselde rollaag-band van gele steen. De hoeken van het linker, hoger opgaande gedeelte worden gemarkeerd door pilasters aan de bovenzijde, beëindigd met een uitgemetselde rollaag op twee uitgemetselde lagen. De gevel van het plat afgedekte gedeelte wordt beëindigd met uitgemetselde lagen en rollagen, ritmisch verdeeld door uitgemetselde consoles. De topgevel van het linker deel wordt met een soortgelijke console-lijst, verlopend in de dakhelling, afgesloten.

De raam- en deuropeningen worden afgedekt met segmentbogen van gele steen, met ronde aanzetten van geprofileerde baksteen en een sluitstuk. De gegoten ijzeren ramen, uitgevoerd met ronde bovendorpels en aanzetten,

passen rechtstreeks in de gemetselde opening. De ventilatie-openingen in de gevels worden geaccentueerd met iets uitgemetselde rollagen, gedeeltelijk opgenomen in de gevelbanden. De deuropeningen zijn op dezelfde wijze uitgevoerd als de ramen, afgesloten met segmentbogen. Het dak is gedekt met grijze Hollandse pannen.

De begane grond is van beton. De eerste balklaag is geconstrueerd van houten balken, en recent versterkt met stalen onderslagen en kolommen. De balklagen van de eerste en tweede verdieping bestaan uit stalen balken, hart op hart 60 centimeter, waartussen wulfjes van metselwerk, aan de bovenzijde afgesloten met een platte laag. De dakconstructie is uitgevoerd in eenvoudige houten spanen met trekbalke en hanebalk, met houten gordingen en beschot.

Al met al vinden wij dit - hierboven beschreven - gedeelte van het complex zeer zeker beschermwaardig. Het heeft een fraaie architectuur met veel aandacht voor details. Het gebouw leent zich voor allerlei soorten hergebruik.

Marja Kroef
Taakgroep Selectie
Foto Niek Bavelaar

Raad van State stelt STIEL in het gelijk

De gemeente Leiden is al geruime tijd van plan de fabriek van Parmentier aan de Lammermarkt, één van de meest waardevolle herinneringen aan de 19e eeuwse textielindustrie, te laten slopen. STIEL had gegronde redenen om dat besluit aan te vechten; derhalve is secretaris H. Tjalsma al jaren juridisch in de slag om afbraak van de historische fabriek te voorkomen. Van de Raad van State krijgt STIEL nu eindelijk de kans om haar gelijk aan te tonen.

Eén van de eerste stappen van Tjalsma in 1989 was B&W van Leiden te vragen de fabriek op de Gemeentelijke Monumentenlijst te plaatsen. Dit verzoek was goed onderbouwd en werd met klem gesteund door de Gemeentelijke Monumentencommissie. Helazerwijs wezen B&W dit verzoek om ambtelijke redenen af. STIEL zou te laat zijn met haar verzoek want het besluit van B&W stond al onherroepelijk vast. STIEL heeft dit bestreden omdat er, goed beschouwd, nooit een duidelijk besluit op een bepaalde datum door B&W is genomen. De gemeente hield zich echter doof en het beroep van STIEL tegen deze formele afwijzing werd op 22 januari van dit jaar 'niet ontvankelijk' verklaard. Kort gezegd komt het er op neer dat, zelfs als de feiten STIEL in het gelijk zouden stellen, STIEL toch geen gelijk zou krijgen.

STIEL is vervolgens in verweer gegaan tegen het gemeentebesluit bij een hogere instantie, de Raad van State. Dit college concludeerde, naar aanleiding van hetgeen door STIEL naar voren is gebracht, dat "... de behandeling van het verzoek, zo er al van een behandeling [door de gemeente, hb] gesproken kan worden naar Ons [Raad van State, hb] oordeel op een (...) onduidelijke en verwarrende wijze is geschied. Er is zelfs nimmer een expliciete beslissing genomen."

De Raad van State heeft op grond van deze overwegingen de afwijzende beslissing van de Gemeente formeel vernietigd.

Daarmee is Parmentier nog niet gered; desalniettemin moet de gemeente en de proceskosten betalen en haar huiswerk overdoen, zodat er de volgende keer een duidelijk en helder besluit genomen kan worden. Als dat opnieuw afbraak inhoudt zal STIEL zich daartegen wederom krachtig verzetten.

Henk Budel
voorzitter

Erfgoed in de publiciteit

Tijdschriften

Van 'Industria', de nieuwsbrief van FIEN, verschenen nummers in september en december. Het laatste nummer is extra voor dit jaar; de belangrijkste conclusie is dat 'Industria' zich binnen een jaar als onmisbaar bewezen heeft. Vooral van belang voor wie wil weten wat zich in de afzonderlijke regio's op industrieel erfgoedgebied afspeelt, en met een meerwaarde door een interessante literatuursignalering. Overigens komt STIEL in het laatste nummer ruim aan bod.

Abonnementen zijn verkrijgbaar door f 26,- over te maken op Postbankrek.nr. 132802 t.n.v. Stichting FIEN, Industria, Oostende 13, 7772 CA Hardenberg.

Van 'Erfgoed van Industrie en Techniek' verschenen in september en december het derde en vierde nummer. Het septembernummer bevat artikelen over de stoomvaart in Nederland, het restaureren van ijzerconstructies en het in de oude glorie herstellen van de Van Nelle fabriek in Rotterdam.

Het decembernummer is geheel gewijd aan erfgoed in de voormalige DDR, toegespitst op Saksen. Aan de orde komen o.a. gradeerwerken, de teloorgang van de bruinkoolchemie, spoorwegkathedralen in Dresden en Leipzig en Meissner porselein. Als gebruikelijk zijn de bijdragen goed verzorgd en geannoteerd.

Abonnementen zijn verkrijgbaar door overmaken van f 32,50 per jaar op girorekening 1753502 t.n.v. Stichting Erfgoed, Delft.

Groenteveiling

Recentelijk verscheen De tuin van Holland. Geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden, deel 7 van de Leidse Historische Reeks. Voor iedereen, die geïnteresseerd is in de geschiedenis van de Leidse bedrijvigheid, een interessant en belangrijk boek. De sluiting van de groenteveiling is de aanzet geweest tot het verschijnen van dit boek.

Het boek telt 104 pagina's en is zeer ruim geïllustreerd. De winkelprijs is f 24,95 (voor leden van "Oud Leiden" met korting); verkrijgbaar bij de Leidse boekhandels, het Gemeentearchief en de Lakenhal.

Bedrijfsarchief Firma Le Poole ontsloten

In het Gemeentearchief Leiden wordt onder andere het archief van de firma Jacob en Abraham le Poole, dat ook stukken van de familie Le Poole bevat, bewaard.

Met het in druk verschijnen van de inventaris van dit archief worden de bedrijfs- en familiestukken voor een ieder die in dit bedrijf geïnteresseerd is goed toegankelijk. Het archief van de firma Le Poole, fabrikanten van greinen en vlaggedoek sedert 1680, is één van de oudst bewaard gebleven Leidse bedrijfsarchieven. De firma is erin geslaagd om in de tweede helft van de 18e eeuw, tegen de algemene economische achteruitgang in, te groeien en zich te ontwikkelen door de introductie van nieuwe stoffen en productietechnieken.

In het midden van de 19e eeuw voerde de toenmalige vennoot, mr. Samuel le Poole, een vooruitstrevend personeelsbeleid, onder andere op het gebied van de kinderarbeid. De inventaris is verschenen op 10 november bij gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland. Deze heeft door middel van een subsidie de uitgave van de inventaris mede mogelijk gemaakt.

P.U. van der Laaken, B.N. Leverland, Inventaris van het archief van de firma Jacob en Abraham le Poole en van het archief van de familie Le Poole 1680 - 1936 (1959). Leidse Inventarissen 9. Een uitgave van het Gemeentearchief Leiden, 1992. ISBN: 90-72493-12-5.

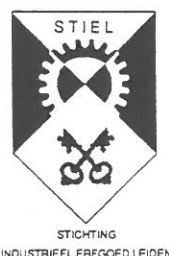
Met index en literaturopgave, geïllustreerd. Omvang XVI=46 blz., 761 inventarisbeschrijvingen. Prijs f 17,50. Te verkrijgen bij: Gemeentearchief Leiden, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden. Te bestellen d.m.v. het overmaken van het verschuldigde bedrag, vermeerderd met f 5,- portokosten, op giro 194276 t.n.v. Gemeentearchief te Leiden o.v.v. Inventaris Le Poole.

PIE zoekt vrijwilligers

Het PIE (Projectbureau Industrieel Erfgoed) zoekt vrijwilligers. Het PIE is een grootscheeps onderzoek gestart naar de betekenis en de waarde van het Nederlandse industrieel erfgoed, meer in concreto toegespitst op categorieën bedrijfsobjecten (fabrieken, gemalen, etc.). Daarbij moet per categorie vastgesteld wat daarvan nu nog aanwezig is in Nederland én wat daarvan de waarde is. Dit laatste in verband met het MSP (Monumenten Selectie Project). Enige bedrijfstakken zijn reeds doorgelicht, maar een groot aantal moet nog. Daarvoor zoekt het PIE vrijwilli-

gers. Dat kunnen studenten zijn, met name in (kunst)geschiedenis, voor wie dit onderzoek (drie tot vier maanden) als stage of doctoraalscriptie in hun studie inpasbaar kan zijn. Men hoeft echter niet student te zijn: ook niet-studerende vrijwilligers zijn welkom. Geboden wordt onkostenvergoeding en publicatiemogelijkheid.

Inlichtingen bij dr. E. Nijhof, verbonden aan het PIE. Telefonisch bereikbaar op telefoonnr. 03404-32999 (alleen maandag) of 030-536472 (overige dagen) of 030-623161. Adres: Postbus 948, 3700 AX Zeist.

1987 - 1992

Eerste lustrum STIEL is een succes

STIEL heeft een succesvol eerste lustrum bijna achter de rug. Nog tot 20 december is in het Gemeentearchief aan de Boisotkade de tentoonstelling 'Kunst en Nijverheid in Leiden 1800 - 1950' te bezichtigen. Daarna is het lustrumfeest voorbij. Natuurlijk vallen bij een gebeurtenis als deze mee- en tegenvallers te noteren, zij het dat de pluspunten de minpunten verre overtreffen. Alleen de bezoekersaantallen van de tentoonstelling vielen de eerste weken wat tegen.

De diverse activiteiten hebben STIEL, naast een golf van positieve publiciteit in de plaatselijke en regionale pers, ook een fors aantal nieuwe donateurs en werkgroepleden opgeleverd. Verdere blijvende herinneringen aan het lustrum zijn de door Marja Kroef en Cor Smit samengestelde folder 'Gaandeweg, een wandeling langs hoogtenpunten van het Leids industrieel erfgoed'. De samenstellers organiseerden tevens enkele wandelingen. Voorts is er een nieuw vouwblad waarin STIEL zich presenteert aan nieuwe leden en donateurs. Tenslotte is er het boek 'De Kunst van het Bewaren. Industrieel Erfgoed in Leiden', waarin opgenomen de catalogus van de tentoonstelling en de teksten van de Studium Generale lezingen. Inmiddels zijn van dit werkje in de Leidse boekhandels al een paar honderd exemplaren verkocht. 'De Kunst van het Bewaren' werd op 10 november gepresenteerd door STIEL-voorzitter Henk Budel op een zeer druk bezochte receptie in Stedelijk Museum De Lakenhal. Deze bijeenkomst werd georganiseerd i.s.m. de Kamer van Koophandel.

Ter afsluiting volgt hier nog een serie foto's die STIEL-fotograaf Niek Bavelaar maakte bij de diverse onderdelen van het lustrumprogramma.

De Leidse wethouder van economische zaken J. Walenkamp onthulde op 6 november een gedenksteen op de hoek van de Zamenhofstraat en 3e Binnenvestgracht. De tekst luidt: "De eerste stoommachine in de Nederlandse textielindustrie is in november 1816 op deze plaats in gebruik gesteld. De machine diende tot aandrijving van een volmolen in de lakenfabriek van F. van Lelyveld WmZ. & Co." Onder de belangstellenden bevonden zich de heer Keuzenkamp van de Haagse natuursteenfirma die de steen beschikbaar stelde, en directeur van Gorkum van aannemingsbedrijf Burgy B.V., dat het inmetselen van de steen verzorgde.

Wethouder van cultuur mev. H. Koek opende de tentoonstelling op vrijdag 20 november in het Gemeentearchief. Zij kreeg bij deze gelegenheid van voorzitter Budel een gebonden exemplaar van 'De Kunst van het Bewaren' overhandigd. De uitgave van het boek werd mogelijk gemaakt door de Leidse drukkerij Groen.

De laatste directeur van de eind 1988 opgeheven Leidse groenteveiling, J. Gaykema, bood STIEL bij wijze van lustrumcadeau de plaquette aan die in het oude veilinggebouw herinnerde aan het leggen van de eerste steen. Het is de bedoeling dat de steen t.z.t. in het Leids Historisch Museum terechtkomt. Voorzitter Budel presenteerde trots het cadeau aan de ca. 100 aanwezigen. De voorzitter-met-triompfantelijke-blik sluit dit overzichtje af.

Cramer's Kolenhandel

Boven de zaak op de Hogewoerd is hij geboren en getogen en hij woont en werkt er nog steeds. In de woonkamer lijkt de tijd te hebben stilgestaan: de Frisia haard geeft een aangenaam stralende warmte. Rond de zware grote houten tafel in het midden van de kamer staan vier zware houten stoelen. Onder de grote lamp vertelt de laatste kolenhandelaar van Leiden zijn verhaal. De belangstelling voor zijn werk vindt hij aanvankelijk maar vreemd. Dat is allemaal zo gewoon, wat moet je daar nu over vertellen? Op de foto wil hij ook liever niet, 'dat is allemaal nergens voor nodig.' J.P. Cramer is inmiddels 76 jaar oud, zestig jaar in de zaak en nog steeds niet van plan te stoppen. Maar: "met die gasbeweging in '70 kwam de klad erin."

Ook de gevel aan de Hogewoerd is al jaren onveranderd. In 1935 kreeg de zaak een nieuwe pui, met grote deuren zodat de wagens makkelijk in en uit konden rijden. Rondom is de onderpui bekleed met geglazuurde lichtblauwe tegeltjes. Aan de rechterzijde van het pand leidt de trap naar boven, naar de woonvertrekken. Links naast de voordeur staat een kleine vitrine met verschillende soorten kolen. Boven de brede deuren staan al 57 jaar de bekende metalen letters: Cramer's Kolenhandel. De grootvader van J.P. Cramer begon in 1905 een kolenhandel, op de Oude Rijn 71. Hij had vier zoons waarvan de vader van de huidige eigenaar de oudste was. Na verloop van tijd begon deze Boudewijn Cramer voor zichzelf ('die is apart gaan zitten'). Zijn zoon kwam zo'n zestig jaar geleden in de zaak. "Ik was toen zo'n zestien, zeventien

jaar oud," herinnert hij zich. "Eerder mocht ik niet omdat ik naar school moest. School, ik had er feitelijk een hekel aan." Veel personeel heeft de kolenhandel nooit gehad. Er was meestal maar één persoon in vaste dienst en verder werd de zaak bestierd door Cramer en zijn zuster. "Ik heb altijd één vaste man gehad en als het winterdag is, dan komen er extra mensen. Mijn vader hielp nog mee tot hij in 1961 overleed. Hij was 84 jaar en hij was tot het laatst toe zo'n beetje in de zaak. Hij heeft net niet meegemaakt dat het slechter ging, met die gasbeweging en zo."

De voorzijde van Cramers Kolenhandel is gevestigd aan de Hogewoerd en loopt achter door tot het Utrechtse Veer. "De kolen kwamen per schip aan, dus je moest aan water zitten," verklaart hij. De kolen werden naar de zaak getransporteerd in manden waarvoor losse arbeiders wer-

Het adres v. betere brandstoffen is

B. CRAMER
LEIDEN
HOOGWOERD 148
TELEFOON 827

Bestellingen worden op den door
U gewenschten tijd thuisbezorgd!

◆ Accurate bediening! ◆

den ingehuurd. Cramer herinnert zich uit de jaren voor de oorlog de 'gouden ploeg', een zeven man grote groep sjouwers. "De voorman heette Van Dorp. Kwam er een aak aan, dan kwam hij met een ploeg. In de hele stad sjouwden ze, bij mij, bij de Grofsmederij, overal."

Cramer verkocht zowel Nederlandse als geïmporteerde kolen. Voor de Tweede Wereldoorlog werd veel Belgische steenkool per schip aangevoerd. Later gebeurde dat ook per spoor, het werd dan gelost op de Herensingel. In de oorlog kwam er een einde aan de aanvoer per schip. "Toen kreeg je allemaal kleine partijtjes." Kolen uit Wales werden later per trein uit Amsterdam aangevoerd en dan bij het emplacement aan de Herensingel afgeleverd. Cramer had daar sinds 1955 een opslagplaats: "Wij zaten aan de Herensingel, dan hoefde je niet de hele stad door; de wagons kwamen daar voor de deur, dat was efficiënter werken met transportbanden."

Het vervoer door de stad gebeurde aanvankelijk met hand- en trek wagons en gehuurde paardenwagens, maar de firma had al snel haar eerste auto. "Toen ik begin jaren dertig in de zaak kwam hadden we net een nieuwe wagen. Die is in '40 nog in beslag genomen. We hadden Chevrolet vrachtwagens, met grote wielen van achter en kleine van voren. En in de oorlog hebben we nog een bakfiets gehad."

Cramers kolenhandel is altijd een familiebedrijf gebleven. Na het overlijden van zijn vader zette J.P. Cramer het bedrijf met zijn zuster als firmant voort. "Ik zat altijd veel op de vrachtwagen en je moest in de zaak iemand hebben voor de telefoon en je dit en je dat. Ook moest je klanten helpen die aan de zaak kwamen, die een papieren zakje kwamen halen. Dat heeft zij altijd gedaan."

Sinds zijn zuster een paar jaar geleden op 83-jarige leeftijd overleed zet Cramer de zaak alleen voort. Nog steeds is hij vrijwel iedere dag in touw om bestellingen af te leveren of andere zakelijke beslommeringen te regelen. De zondagmiddag is gereserveerd om de administratie bij te houden. "Zo'n eigen zaak is wel een handenbinder, dat is altijd al zo geweest. Toen ik klein was woonden we be-

neden, dan kon mijn moeder zowel de zaak als de kinderen in de gaten houden."

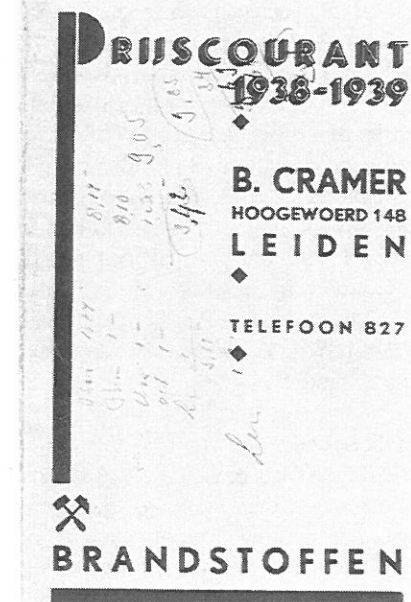
"Sluizingstijden hadden we toen niet, het ging maar door. Beneden in het kantoorje konden mensen een bestelling opgeven en die konden ze daar ook afhalen. Toen de fabrieken nog laat werkten kwamen ze 's avonds om tien uur nog wel eens wat halen. En 's ochtends acht uur gingen we open. Het komt nu nog voor dat ze 's avonds staan te bellen om een zakjekolen."

Cramer leverde hoofdzakelijk aan particulieren, maar ook een groot aantal zaken behoorde tot zijn klantenkring. Hij herinnert zich namen zoals de Amsterdamse Bank, Hema en Gerzon. Het gemiddelde huisgezin verstookte per winter zo'n vijftien mud kolen, schat de Leidenaar. "Er waren er bij die dat ineens kwamen afhalen, en anderen namen af en toe een zakje mee. In de zomer had ik ook veel werk met klanten die kolen in voorraad namen tegen zomerprijzen. Na de oorlog kochten ze vaker alles tegelijk."

Sommige bedrijven kochten een grote partij kolen in, waarna ze goedkoop werden doorverkocht aan de werknemers. "De Grofsmederij had zo'n inkoopcombinatie. Dan werd er wat van het loon ingehouden en dan kwamen de mensen steeds wat halen. De gewone werkmans stookte cokes en eierkolen. Anthraciet was meer voor de haarden, dat was duurder. Toch verkocht ik dat het meest." Ook de goedkopere eierkolen liepen goed. Eierkolen werden bij de mijn gemaakt van anthracietstof en teer.

Op zaterdagochtend werden ook nog kolen bezorgd. "Dat was sjouwen. We gingen twee, soms drie hoog met twee zakken op je nek. Dan tilde je zeventig kilo. Ik heb er wel een paar nieuwe heupjes aan overgehouden," klinkt het laconiek.

Aanvankelijk moesten haarden steeds worden bijgevuld om het vuur brandend te houden, maar al voor de oorlog kwamen de zogenaamde 'zelfvullers'. "Je gooit er een kit tegelijk in en de haard blijft branden." Naast de ronde kachels onderscheidt Cramer twee types haarden - de convectoren en de kolenhaard. "Het verschil zit 'm in de vorm."

De pui aan de Hogewoerd vóór 1935

Foto collectie J. Cramer

Schrift

In een groot bureau in zijn woonkamer bewaart Cramer een schriftje met advertenties van collega's. Ook heeft hij brandstofbonnen uit de oorlog en de jaren daarna bewaard en een collectie oude prijscouranten, zowel van voor als na de Tweede Wereldoorlog. Prijsverschillen zijn opvallend afwezig. Cramer: "Dat klopt. Met alle concurrenten had je ieder jaar een paar keer een vergadering en dan sprak je onderling prijzen af, voor voorjaar en zomer. Alle handelaren uit Leiden en omstreken vroegen dezelfde prijs. Het merendeel van die vergaderingen was voor de oorlog, maar erna waren er ook nog wel wat. Er was genoeg vraag en zo hoefde je elkaar niet kapot te concurreren."

De verzuiling liet in het vooroorlogse Nederland zelfs de kolenhandel niet onberoerd. Cramer ('Ik ben neutraal') herinnert zich een van zijn grootste concurrenten, Perquin. "Collega Perquin, die man was fijn katholiek, dus hij mocht aan de pastoor leveren. Als je fijn gereformeerd was gingen mensen weer naar een ander. Later keken de mensen niet meer naar het geloof."

Toen in de jaren dertig in Leiden nieuwe wijken verrezen ging Cramer op zoek naar nieuwe klanten. "In de Burgemeesterswijk ging ik 's avonds kijken. Zag ik dat een huis verhuurd was, dan ging ik een praatje maken, zo van 'mevrouw, mag ik kolen leveren.' Je moet zorgen voor vers bloed en daarom ging ik overal heen, tot in Oegstgeest toe. Maar in de Burgemeesterswijk was Perquin eigenlijk mijn grootste rivaal."

Gefeliciteerd

De verhalen over de risico's van kolenstook zijn volgens Cramer overdreven, zolang de kachel en de pijp maar regelmatig worden schoongemaakt. Na lang nadenken schiet hem een voorval uit zijn zestigjarige praktijk te binnen waar het bijna mis was gelopen. "Een klantje op de

Rhijngeesterstraatweg belde en die zegt 'het rookt zo'. Ik er 's avonds naar toe, blijkt dat de werkster was vergeten een prop papier uit de pijp te halen. Gelukkig had ze nog een klein bovenraampje openstaan. Ik heb die mevrouw gefeliciteerd."

In de jaren zeventig schakelde Nederland massaal over op andere verwarming. De ene na de andere kolenhandelaar sloot zijn zaak, maar Cramer en zijn zuster gingen stug door. "Wanneer kwam de klad erin? Toen met die gasbeweging, in '70 was dat geloof ik. We hebben het lang vol kunnen houden omdat we steeds andere zaken hebben overgenomen. Ik ben de laatste nu en ik lever nog steeds. Ik verkoop ook olie en gas en hout voor de open haard." Toen de kolenhandel op zijn retour was ging Cramer ook kleine reparaties doen en maakte hij kachels en kanalen schoon. "Daarvoor deden smeden vaak kleine reparaties. Ik ben het gaan doen om geen klanten te verliezen. Soms had je bijvoorbeeld een kapotte vuurpot, die verving ik dan. Onderdelen zijn nog wel te krijgen, bij gieterijen. Maar het wordt wel steeds moeilijker, want ze willen grote eenheden leveren."

Toekomst voor de kolenhandel ziet Cramer niet meer. "De jonge generatie heeft verstek laten gaan, alleen de oude garde heeft nog kolen. En open haarden, daar kan je geen boterham mee verdienen." Aan stoppen denkt hij nog niet. Nog steeds brengt hij zakken kolen en andere brandstof rond, meestal met de vrachtwagen. "Als de nood aan de man is en iemand wil twintig zakken hout, dan ga ik ze zelf even brengen."

Eric-Jan Weterings
foto's en bijdrage Niek Bavelaar

Bedrijfs-donateurs* van STIEL

- ontvangen 4 x per jaar het kwartaalblad Stielz (desgewenst meerdere exemplaren)
- ontvangen uitnodigingen voor excursies, tentoonstellingen en lezingen
- beschikken over advertentieruimte in het kwartaalblad Stielz
- kunnen een beroep doen op STIEL voor:

- lezingen op personeelsavonden
- stadswandelingen voor gasten
- advies en ondersteuning bij vraagstukken betreffende bewaren en vernietigen van bedrijfsarchieven en bedrijfshistorie in het algemeen

- zijn welkom op vergaderingen

*) Ook non-profit organisaties en instellingen
De minimumdonatie bedraagt 100,- per jaar

B & G Assurantiepartners
Rapenburg 8
2311 EV Leiden
Tel. 071 - 125447 Fax 071 - 121373

Alle verzekeringen, pensioenen, lijfrenteverzekeringen en hypotheke
Vrijblijvend advies op maat